

САКРАЛЬНІСТЬ ПРОСТОРУ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЖИТЛА

В.М.Даренська

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії культури
Східноукраїнського національного університету ім.В.Даля*

У статті досліджено сакральність простору житла (хати) в традиційній українській культурі, що визначається наступними чинниками: 1) сприйняттям самої структури хати, їжі і печі як способів своєрідного природного „причастя” до цілісності Всесвіту; 2) сприйняттям хатньої роботи як певного сакрального ритуалу або навіть певної життєвої аскетички; 3) сприйняттям хати як цілого в якості джерела релігійного виховання і духовного натхнення.

Ключові слова: традиція, українська, сакральне, хата.

Дім, хата, будинок, оселя – це місце того найсокровенішого життя, де сплітаються „містичні корені буття” (П. Флоренський) та квітне наше родове дерево, місце найбільш радісних та найсмутніших моментів. Дім і хата – це символ „щастя, добробуту, єдності сім’ї та роду; ширше – символ опанованого, людського простору на протигагу стихійному, неопанованому, нелюдському” [3, 139]. Окрім того, дім містить у собі найважливіші моменти біологічної активності людини, його життєві вузлики – від народження, вживання їжі та сну до сексуальності, продовження роду та смерті. Зважаючи на онтологічну значущість символу дому для людського буття, задля розуміння його базових екзистенційних смислів актуально дослідити ставлення до хати та предметів її внутрішнього простору в традиційній народній українській культурі.

У сучасній українській філософії культури існує низка цікавих робіт з названої проблематики та існує кілька цікавих концептуальних підходів до її осмислення. Зокрема, згідно з концепцією І.Мойсеїва, хата – це втілення ієрархії сакральних елементів, включно з архаїчним сакральним стовпом, ритуальним вогнищем-жертвником, столом-вівтарем (за християнських часів – покуттям) тощо. Покуття є представництвом Бога спільноти в хаті людини [10, 138]. У свою чергу, одеський культуролог О.Кирилюк запропонував цікавий феноменологічний опис смислового простору традиційного розуміння української хати: „Розгляд хати, – пише цей автор, – як світоглядно-культурної категорії вказує на домінуючий мотив життя у родинному оточенні, тобто, виявляє вітально-генетивний універсально-культурний комплекс... поріг... маркував границю між за-своєним, впорядкованим простором та зовнішнім хаотичним довкіллям. Простий дерев’яний брус (у фізичному плані) набував високого людського смислу в значеннях “рідного порогу”, до якого після мандрів по світу та до-

ланья незначених шляхів повертається син, концентруючи у собі весь складний невимовний комплекс спогадів” [7, 203]. Утім, на наш погляд, у пропозованих підходах існує принциповий недолік – а саме, не вираховування специфічно християнських смислових вимірів цього культурно феномену.

Для аналізу символіки сакрального простору української традиційної хати доречно взяти спосіб інтерпретації внутрішнього простору, який розробляв П.Флоренський в своїй праці „Філософія культури”; яка складається з циклу лекцій, прочитаних П.Флоренським у Москві 1918 року. Варто зауважити, що для аналізу сакральних локусів традиційного житла важливо використовувати *християнську інтерпретацію* символів, оскільки в історичній перспективі науково некоректно аналізувати простір із суто язичницьких позицій попри тисячолітню історію існування східнохристиянської традиції, оскільки „християнська топика відбила біблійну традицію уособлення світу, громади віруючих, церкви дома Бога. Християнський Бог постає як дбайливий господар (dominus), добрі християни – як улюблені діти, слухняні до його благого веління (filii, servi)” [4, 144]. Відповідно, і дім людський поставав своєрідною подобою цього сакрального світового порядку і мав жити за його законами.

Отже, метою даної статті є дослідження антропологічного і світоглядного сенсу народних уявлень про сутність сакрального простору української хати в контексті християнського світогляду.

Приступаючи до аналізу сакральності простору житла, важливо висловити наступні зауваги. З точки зору традиційної народної свідомості, простір є неоднорідним; це залежить від того, в якому локусі проходять важливі події та які об’єкти там знаходяться. Ці події та об’єкти різною мірою причетні до тих чи інших ритуалів, котрі мають сакральний характер. Тим самим, весь простір тою чи ін-

шою мірою причетний до різних ритуальних дій; окремі його локуси виділяються в якості сакральних в тому випадку, якщо вони вміщують в себе храми, місця, де виникали якісь значущі події. Ставлення до дому в широкому розумінні цього слова, місця, де відбувається родинне життя, в даний момент еволюціонує в напрямку втрати сакральних локусів внутрішнього простору, або їхнього знецінення: внутрішній простір сучасної міської квартири або багатокімнатної сільської хати вже не має чітких сакральних місць, які структурують простір, і водночас структурували сімейне життя та норми моралі.

Отже, придивімося пильніше, що для людини традиційної культури уособлювала хата як родинне вогнище, притулок та оселя водночас. Як зауважують дослідники, зокрема І.Кознова, в „основі селянствування лежить принцип цілісності, рівноцінності всіх сторін життя селянського суспільства. Цілісність припускає вироблення єдиних та загальноvizначених правил поведінки, колективної пам'яті та загальної картини світу” [12, 47]. Цей принцип цілісності селянської аграрної культури призводив до однакових патернів поведінки та єдиного образу світу. Для свідомості селянина була притаманним звертання до речей побуту як до живих, що дуже яскраво описав М. Красіков в роботі „Філософія буття слобожанського селянина” [8]. Тому до хати зверталися як до *живої, рідної, дорогої істоти*, котра уособлювала лад, мир та захист в екзистенційному сенсі. Відомий український режисер Олександр Довженко писав про хату так: „Напишу я слово про хату... Білу, з теплою соломяною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мхом, архітектурну праматір пристанища людського. Незамкнену, вічно відкриту для всіх без стуку в двері, без „можна?” і без „войдіте!” високоморальнісну людську оселю. Бідну й ясну, як добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа, немовби виросла вона, мов сиріжка в зеленій траві. Опишу її неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і уважну, журливу і ніколи не горду. У полі, на горі й під горою, на городі серед квітів весною і влітку, серед насіння восени. Насіння у ній і на ній од стріхи до самого долу. Здається, щезни вона, і спустіє земля, заросте бур'яном, споганіє, і світ стане чорний від голоду й злоби” [2, 339].

Продовжуючи аналізувати ставлення до дому як до найважливішого місця, важливо зауважити другий істотний момент: дім ніби виростає з природного середовища („ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа”), він є породженням землі, органічно сполучений в матеріалах і фарбах з навколи-

шнім середовищем (згадаймо, що хата „мов сиріжка в зеленій траві”). Тобто для менталітету традиційної культури притаманний погляд на дім як на продовження природи, без насильницького ламання рельєфу та краєвиду на природній та штучно створений. По-третє, дім в народній уяві співвідноситься зі світовим деревом: дах, стріха – це верхівка дерева, стіни – це її стовбур, а погріб або льох, котрий будується тут же під хатою – це коріння цього дерева. По-четверте, дім можна представити як своєрідну модель світобудови, оскільки „його чотири стіни орієнтовані за чотирма сторонами світу, а фундамент, стіни та дах відповідають трьом рівням всесвіту (пекло-земля-небо)” [3, 139]. І, нарешті, по-п'яте, дім можна вважати місцем та форма зустрічі світу живих та світу мертвих: „певним чином дім знаходиться на межі між тим світом та цим, між природою та культурою” [4, 144]. Дійсно, можна навести дуже багато етнографічних повідомлень для доведення цієї тези. Місцем зустрічі світу живих та мертвих завжди вважалася піч, в якій жив „домовик”, посланець „того” світу: „домовик любить піч і, як колись думали, має в ній своє житло. Через те в хаті не можна сказати лихого слова” [11, 122]; піч була центром „місцезнаходження домашніх духів та душ померлих родичів” [9, 84], тому і не можна було лаятися в хаті, оскільки можна було образити цих духів та душі. Існували певні дні року, коли мертві предки могли завітати в оселю, і це, насамперед, святкова вечеря на Різдва. В цей день, сідаючи за святочний обід, котрий починався з появою першої зірки на небі, дмухали на лаву, тому що можна було „сісти” на душу предків. Після вечері не мили ложки, оскільки, за уявленнями селян, вночі душі мертвих пращурів обідали.

Важливо згадати структуру традиційного українського житла. Українська хата в основному була декількох видів, основними слід визначити два види. Дво-камерна хата складалася з сіней та власне „хати”, тобто великої або середніх розмірів житлової кімнати. В хаті сім'я проводила свій час, тут спали, їли, готували їжу та займались хатніми справами, святкували релігійні та родинні свята; сини виконували функції збереження хатнього начиння (саме тут стояла драбина на горище, висіли хомути) та їжі (яєць, борошна, круп), взимку тут стояли бочки з квашеними огірками та капустою, на жердках висів одяг, інколи навіть влітку тут можна було спати. В основному дво-камерна хата будувалася бідняками або незаможними селянами. Трикамерна хата складалася з хата-сіней-хати, тобто власне сіней, кімнати для проживання родини, в котрій вона проводила весь свій вільний час, та „світлиці”, святочно вбраної кімнати, застеленої найкра-

щими килимами, веретами та коцами, вбраної яскраво вишитими рушниками. В цій кімнаті здебільшого не спали (хоча могли покласти спати подорожнього або прочанина), тут відбувалися всі сімейні (хрестини, весілля, родинні свята) та релігійні свята (Різдво, Великдень, Покрова) свята, тут приймали дорогих гостей.

Таким чином, традиційна українська хата здебільшого складалася з однієї великої житлової кімнати, в якій родина проводила більшу частину свого життя в холодний період року. Варто зауважити, що для українського житла характерна стійкість основних типів внутрішнього розташування речей домашнього вжитку та меблів, тому хата будь-якого етнографічного регіону України (Слобожанщини, Галичини, Поділля чи Наддніпрянщини і т.п.) буде мати в основному один тип поділу внутрішнього простору хати, що є етнічною характеристикою і дозволяє говорити про єдність символічного значення побутових речей українців. Аналізуючи інтер'єр, важливо зауважити, що основних сакральних центрів в хаті було два: це піч та покуть. Зразу ж біля вхідних дверей з правого або лівого боку знаходилась *вариста піч*, зложена з цегли або глини та побілена. По діагоналі від печі в кутку знаходився „святий кут”, „красний кут” або покуть, тобто другий сакральний центр хати. Тут в кутку на полиці стояли ікони (інколи їх могло бути до 20-30 на одній стіні), висіла лампадка, за ікони були закладені гілочки верби, які святити на Вербну неділю за тиждень до Великодня, Спасові квіти, тобто городні квіти (чебрець, настурція), котрі святити на свято Маковія (14 серпня) та на Спаса (19 серпня).

В українській традиційній хаті ліворуч або праворуч від дверей знаходилась *вариста піч*, зроблена з глини або цегли, обмазана глиною, побілена крейдою та ще й розмальована рослинними візерунками. Зокрема піч прикрашали малюнками в сім'ях, де були на виданні дочки. Піч була великою за розмірами, інколи займала до четвертої частини житлової кімнати, і виконувала багато функцій: в ній готували їсти (варили, смажили, запікали, прямили), пекли хліб та пироги, сушили садовину (груші, вишні, сливи, яблука); в холодну пору на печі спали (здебільшого старі та малі мешканці хати). Важливо зауважити, що за даними етнографів, піч входила в число найважливіших елементів, котрі створювали будь-який житловий інтер'єр та визначали статус самої будови (в українській культурі цей спектр варіюється від карпатської *колиби* до *хати*), – власне кажучи, саме піч була *головним формуючим елементом житла*. Як зазначаються дослідники, від типу опалювального приладу багато залежало його місце в традиційному

світогляді та пов'язані з ним обряди: „Домашнє вогнище сприймалося як центр ізоморфного космосу житла, біля котрого відбувалися обряди” [9, 84]. В народній свідомості багато хатніх речей були за своєю суттю оберегами, це ж стосується і печі як головного елемента житла, і тому вона уособлювала такі найважливіші елементи: 1) для селянина піч було символом „материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини” [5, 456]; 2) вона *ритуальна і культова* як родинний вітвар. Оскільки вогонь вважався священним, тому люди поклонялись йому і звеличували його; 3) піч мала не тільки суто утилітарну функцію приготування їжі та надання тепла, але мала й „духовну, згуртовуючу. Звідси метафора: родинне вогнище” [1, 51]. Тобто піч була символом міцних родинних стосунків, а також таких етичних категорій, як любов, тепло та щирість. Розберемо вищезазначені елементи символіки печі в традиційній культурі докладніше.

Як джерело тепла та місце приготування їжі, піч була об'єктом шанування кожної сім'ї. З піччю пов'язані багаточисельні вірування та обряди; домашньому вогнищу поклонялись як найближчому та головному уособленню божеств стихії вогню [9, 84]. Піч та вогонь, котрий в ньому горить, були символом дому, осілого житла, освоєного людиною простору на противагу хаосу за межами тину. Оскільки вогонь в печі та сама піч вважались священними, то і поводитися з ними відповідним чином: сама хазяйка повинна ставитися до нього з повагою та лагідно, його не можна було лаяти чи при палаючому вогні лаятися. На цей факт вказує багато відомостей, зокрема на вогонь, котрий палахкотів в печі, „не можна казати нічого поганого, у нього не можна плювати або кидати що-небудь нечисте, з ним не можна бавитися” [1, 53]. За етнографічними даними, навіть попел підмітати в печі не можна було звичайним віником, для цього існував окремий, ритуально „чистий” віничок, зроблений з полину. Варто зауважити, що цей культ вогню та домового божества, за твердженням І. Огієнка, „надзвичайно старий, відомий у всіх індоєвропейських народів. Домове вогнище (очаг), на якому горів негасимий вогонь, здавна був головною Святиною дому, – він беріг щастя дому і всіх членів родини. Домове родинне вогнище було в нас першим жертівником, а голова родини – першим жерцем. Старший в родині, батько (а пізніше „батьюшка” – священник) виконував усі необхідні обряди, пов'язані з домовим вогнищем [6, 124].

Для житла важливе значення мав символ вогню, запаленого вогнища і піч завжди була своєрідним центром, головним місцем, до якого все тяжіло у хаті. Таким чином, серед сакра-

льних локусів традиційної хати піч займала найперше місце як символ осілого людського життя, без пічного вогню, тобто вогнища, на якому готується їжа, дим не вважався житловою спорудою. Про важливість домашнього вогнища як символу освоєного людиною простору на противагу неосвоєному хаосу також писав і П.Флоренський. Він зауважував, що „в малюнках дітей, які зображують дим, важливіше за все цівочка диму, труба, а слово „дим”, наскільки зберегли нам дослідження історії мови усїєї індоєвропейської сім’ї, веде походження від значення „дим” (dhumas, fumeé, dampfen)” [13, 84]. Дійсно, слово „дим” та „дим” мають однокорінне походження, що вказує на їхню онтологічну близькість або навіть нерозривність.

Як зазначав в нотатках до своїх лекцій П. Флоренський, при виникненні житла його основним центром була *кухня* (це універсальний, притаманний всім народам без винятку, поділ дому на сакральні локуси, що підтверджується численними свідченнями етнографів), де горіло вогнище та готувалася їжа, сім’я обідала та вечеряла; власне кажучи тут можна вбачати еволюцію від *домашнього вогнища* до *кухні*. П. Флоренський звертав увагу на дуже важливий факт, котрий завжди залишається непоміченим в численних дослідженнях: культ вогню, який існував у всіх поганських народів (від римлян до слов’ян), існує завжди і одночасно з *жертвоприношенням*, яке потім поступово перетворюється на *приготування їжі*: „Ми готуємо їжу. Історично – кухня є святилищем, а вогнище – його олтар. Кухня – не тільки духовне осереддя дому, але й зерно, з котрого виріс увесь дим. Кухня – це храм релігії роду, яке є зв’язком початку покоління, і саме через нього покоління є священними один для одного та утворюються священну єдність, рід” [13, 214]. Він стверджував, спираючись на розуміння філософії культу, що плита (російська піч) – це жертovníк, кухня в такому разі є храмом, а вітальні – це притвор. В такій суто інтерпретації печі та простору навколо неї сам процес вживання їжі перетворюється, за словами П. Флоренського, на сакральний акт причастя, оскільки для традиційної свідомості „зв’язок тіла та їжі був священним” [13, 79].

Наскільки глибокий смисл закодований в домашньому вогнищі, можна зрозуміти, саме вчитуючись в лекції з філософії культу П. Флоренського. Для нього вогнище, чи його пізніша еманация, кухня, мали визначальне значення для філософської антропології, оскільки тільки кухня вводить людей в людський світ. Без приготування їжі, за П. Флоренським, людина втрачає основні характеристики, які визначають її буття, оскільки „історичні корені загальнолюдської релігії ніколи та ніким не

були відмінені, та й не можуть бути відмінені, оскільки – не являються чийсь витвором, не були встановлені через *contrat social*, а являються виразом самої природи нашої” [13, 214]. Ми можемо тільки поміркувати, що саме втрачає наша сьогодняшня цивілізация, коли вже в високо розвинутих країнах, „золотому міліарні”, приготування їжі лишається справою неістотною, оскільки люди вважають за краще їсти не дома, або не готувати їжу взагалі. Без систематичного щоденного приготування їжі втрачається сакральний аспект буття – причащення самої родини; якщо вогнище не загоряється – за логікою, притаманною народній культурі, – житло не є житловою спорудою, це нічліжка або гуртожиток для спання і проведення дозвілля, з такої оселі вивірюється (якщо взагалі там було) розуміння сакральності окремих актів нашого буття. Можна сказати, що всі етапи життя людини включали елементи пічної символіки як родинного оберегу, оскільки піч та палаючий вогонь були головними символами людського життя в безмежному хаотичному Всесвіті.

Чому таким важливим виступає процес приготування їжі? За П.Флоренським, зважаючи на вищезазначену символіку кухні, де остання виступає в ролі святилища, вогнище є його олтарем, а процес приготування їжі „рід богослужіння, нижчий, може бути, але все-таки священний, по-своєму уставний” [13, 214], відкривається „священна глибина” (П. Флоренський) кухні. Якщо ігнорується її значення, то ігнорується і фактично заперечується людська природа: „посягнувши на цей закон, ми зрікаємося тим самим від своєї власної людяності, вбиваємо самих себе як людей” [13, 214]. Продовжуючи ці міркування, варто зауважити, що в оселі, де не готується їжа, не відбувається священного акту єднання роду, немає прецеденту формування відчуття святості „родинного вогнища”, яке виникає під час спільної трапези. Звичайно, ця інволюція та граничне спрощення розуміння акту приготування їжі призводить до поступового знецінення всіх інших так званих „сімейних цінностей” та фактично втрати основних показників людяності.

Отже, підсумовуючи проведений аналіз, можна зробити наступні узагальнюючі висновки. Сакральність простору житла (хати) в традиційній українській культурі визначається наступними чинниками: 1) сприйняттям самої структури хати, їжі і печі як способів своєрідного природного „причастя” до цілісності Всесвіту; 2) сприйняттям хатньої роботи як певного сакрального ритуалу або навіть певної життєвої аскетичності; 3) сприйняттям хати як цілого в якості джерела релігійного виховання і духовного натхнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Данилюк А.* Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
2. *Довженко О.П.* Хата // Твори: В 5 т. – Т. 3. – К.: Дніпро, 1984. – С. 339-341.
3. *Дом* // Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Сост. К. Королев. – М.: Эксмо, СПб.: Мидгард, 2005. – С. 139-142.
4. *Дубровский И.В.* Дом // Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Гуревича. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 143-148.
5. *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. *Іларіон, митрополит (І.Огієнко).* Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. Видання друге. – К.: АТ „Обереги”, 1994. – 424 с.
7. *Кирилюк О.О.* Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата // Універсальні виміри української культури. – Одеса: Друк, 2000. – С. 200-213.
8. *Красіков М.* Філософія буття слобожанського селянина // Часопис „Дух і Літера”. – 1999. – № 5-6. – С. 428-442.
9. *Масько Ю. В.* Почитание печи у восточных славян (по археологическим данным Днепровского Правобережья) // Хлеб в народной культуре. Этнографические очерки. – М.: Наука, 2004. – С. 83-90.
10. *Мойсеїв І.* “Рідна хата” в системі категорій української культури // Культурологічні студії: Зб.наук. праць. – К., 1996. – С. 130-146.
11. *Сумцов М. Ф.* Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002. – 282 с.
12. *Українські традиції і звичаї.* – Харків: Фоліо, 2006. – 318 с.
13. *Флоренський П.А., священник.* Собрание сочинений. Философия культа (Опыт православной антропологии) / Сост. Игумен Андроник (Трубачев). – М.: Мысль, 2004. – 685 с.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2009 р.

